

איש שקול אחד בימיו האחרונים של
המנדט הבריטי

דוד טו

מוטי גולני / הנציב האחרון: הגנרל סר אלן גורדון קאנינגהם,
1945–1948, תל-אביב: עם עובד והמכון לחקר הציונות
וישראל ע"ש חיים וייצמן, 2011, 415 עמודים

בשביל ישראלים שלמדו ולמדו את קורות השנים שבהן שלט המנדט הבריטי על ארץ ישראל/פלשתינה, קווי החיתוך ברורים למדי: בריטניה תרמה תרומה מכרעת לתהליך, שהביא בסופו של דבר להקמת מדינת ישראל באמצעות הצהרת בלפור; זו שולבה בכתב המנדט שבריטניה קיבלה מחבר הלאומים ושמכוחו היא שלטה בארץ ישראל/פלשתינה עד שנת 1948. ואולם בשנת 1939 התרחשה "הבגייה הגדולה", כאשר ממשלת בריטניה פרסמה במאי את הספר הלבן, שהטיל מגבלות קשות על הגירת יהודים לארץ ישראל ועל רכישת קרקעות על-ידי יהודים בחלק מתחומי ארץ ישראל/פלשתינה. מאז ועד שנת 1948 לחם היישוב היהודי בארץ ישראל על מנת להביא לשינוי במדיניות הבריטית האנטי-ציונית ולהביא לסיום הנוכחות הבריטית בארץ ישראל ולהקמת מדינה יהודית.

אולם כל מי שחקר את התנועה הציונית ויחסיה עם ממשלת בריטניה, וביסס את מחקרו על מסמכים ראשוניים, ידע שהתמונה הייתה מורכבת הרבה יותר. אחד הראשונים שהציעו נקודת מבט שונה, שקראה תיגר על הגישה הציונית ביחס לתולדות היישוב היהודי בארץ ישראל בשנות המנדט ויחסיו עם ממשלת בריטניה, היה פרופסור גבריאל כהן, שהציג בשני חיבורים פורצי-דרך, ובלי רעש וצלולים, את הטיעונים שיציגו שנים אחריו "ההיסטוריונים החדשים". בשני ספרים צנועים שהתפרסמו בשנת 1976, **צ'רצ'יל ושאלת ארץ-ישראל: בתחילת מלחמת העולם השנייה, 1939–1942, והקאבינט הבריטי ושאלת ארץ-ישראל: אפריל-יולי 1943**, הציג כהן נקודת מבט שונה לחלוטין מזו שהייתה מקובלת עד אז. לשני הפרסומים הללו קדם

פרופסור דוד טל מופקד על הקתדרה על-שם כהנוף ללימודי ישראל באוניברסיטת קלגרי שבקנדה. בין ספריו האחרונים, **War in Palestine, Strategy and Diplomacy, 1948**, שראה אור בהוצאת ראטלדג' בלונדון בשנת 2003.

דטל@ucalgary.ca

ספרו של כריסטופר סייקס, **מבלפור עד בוויין: מאבקים על ארץ-ישראל** (1966), שהתמקד אף הוא במדיניות הבריטית כלפי התנועה הציונית. כל אלה, כמו גם ספרם של ג'ון ודוד קמחי (**משני עברי הגבעה: בריטניה ומלחמת הערבים בישראל**, 1961) הציגו תמונה שונה ביחס למדיניות הבריטית כלפי שאלת ארץ ישראל, תמונה מורכבת שיש בה הרבה יותר גוונים של אפור מאשר שחור ולבן בלבד.

ספרו המשובח של מוטי גולני הוא תוספת מכובדת וראויה ביותר לספרות זו, אם כי גישתו שונה מזו המקובלת בקרב חוקרים שבחנו את השנים האחרונות של השליטה הבריטית על ארץ ישראל. חוקרים אלה, רובם ככולם, בחנו את המדיניות הבריטית מנקודות המבט של הממשלה הבריטית והממשל האמריקני. יוצאת דופן הייתה הביוגרפיה המונומנטלית על ארנסט בוויין (Bevin), פרי עטו של אלן בולוק (Bullock), שבחנה את המדיניות הבריטית בימי המנדט האחרונים מנקודת המבט של שר החוץ הבריטי. גולני חורג אף הוא מהגישה המקובלת, ובמקום להתמקד בממשלה הבריטית הוא מתמקד במי שהיה המוציא לפועל הראשי של המדיניות הבריטית בארץ ישראל, הנציב העליון, אלן קאנינגהם.

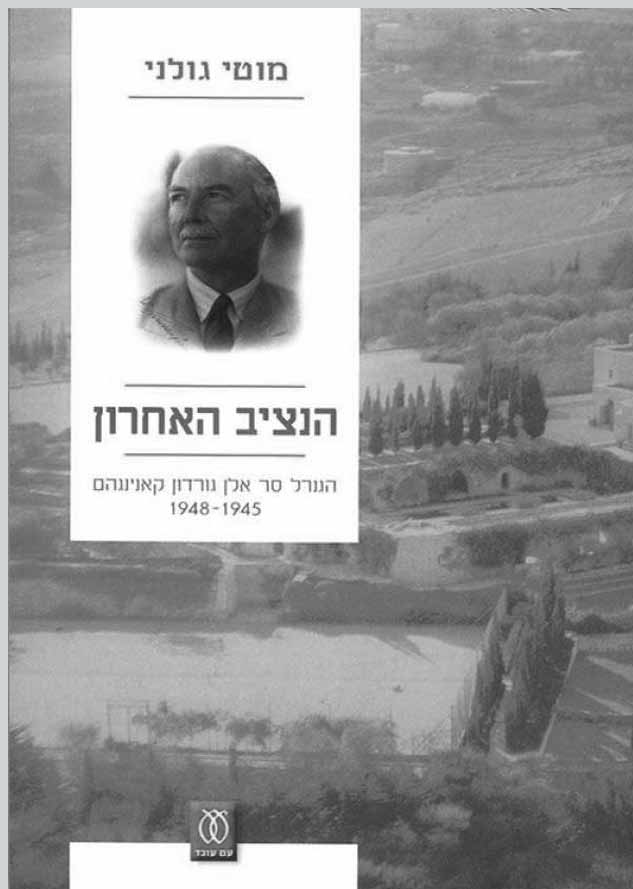
הקריאה בספר מלמדת, שבחירתו זו של גולני הייתה מוצלחת ביותר. גולני דן אמנם בעיקר בקאנינגהם, אך הוא אינו זונח את שאר גיבורי העלילה – יהודים, ערבים, בריטים ואמריקנים. הביוגרפיה שלפנינו מתמקדת באיש, ולעתים אפילו בענייניו האישיים, אך עיקרו של דבר, הספר הוא ביוגרפיה פוליטית של איש ותקופה, והמרקם המתקבל מהשילוב מועיל מאוד להבנת היבטים שונים של המדיניות הבריטית ואף זו הציונית. קאנינגהם מצטייר בספר כמי שהוליך את מה שאפשר לכנות "מדיניות פר-ציונית", או לפחות כזו שהייתה אמורה לקדם את האינטרס הציוני. ההנהגה הציונית לא הבינה זאת, והתוצאה הייתה "מערכת יחסים קשה וכואבת עם היישוב היהודי, שאת עניינו אהד [קאנינגהם] יותר ויותר מבלי שהנהגת היישוב, בוודאי לא הציבור שלה, רצו או היו מסוגלים להבחין בכך" (עמ' 48). ביחסי קאנינגהם עם היישוב היהודי היה ממד אירוני וממד טרגי: האירוניה הייתה, שקאנינגהם שתמך בחלוקת הארץ בין ערבים ליהודים, נקט בכך עמדה שהייתה קרובה יותר לזו הציונית והעמיד את עצמו בכך כאופוזיציה לשולחיו, אנשי משרד המושבות ומשרד החוץ. הטרגדיה הייתה, שאותו נציב עליון, שביקש פתרון שנטה לטובת התנועה הציונית, היה צריך להתמודד עם המאבק העז ביותר שהיישוב היהודי ניהל נגד ממשלת המנדט הבריטי.

הממד החשוב בסיפור הנציבות של קאנינגהם הוא בעובדה המתחזרת ועולה מן החיבור, והיא שלא רק שהנציב העליון גרס פתרון של חלוקה, אלא הוא אף פעל באופן מעשי להשגת מטרה זו. הוא עשה זאת לא באמצעות פעילות דיפלומטית ישירה אצל הגורמים הנוגעים בדבר ביישוב או

ההתמקדות באישיותו ובפועלו של הנציב העליון כדרך לספר את סיפור ימיה האחרונים של בריטניה בפלשתינה/ארץ ישראל, מאפשרת לגולני להציג סוגיות ידועות מנקודת מבט שונה. הדרך שבה גולני מתאר את אירועי ה"שבת השחורה"/"מבצע אגתה" ואת הפעילות הבריטית נגד היישוב בשלב מאוחר יותר, מזכירה לקורא במידה רבה מקומות אחרים וזמנים אחרים, מקומות שבהם ממשלת ישראל התייחסה לארגונים פוליטיים כאל ארגוני טרור, וגם מצביעה על התועלת המועטה שיש בכך. הנציב העליון היה מודע היטב לבעייתיות שבניסיון להתייחס לסוכנות היהודית כאל ארגון טרור, והמדיניות שניהל ביטאה את רגישותו זו. הנציב היה רגיש פחות בסוגיה אחרת,

שגם לה יש היבט אקטואלי: ניסיונותיו לקבוע בשביל שני הצדדים, היהודי והערבי, מי יהיו נציגיהם במגעים עם בריטניה. כישלונו המוחלט בעניין יכול לשמש סוג של לקח. אולם, היות שההיסטוריה היא בית-ספר דל למדי לאנשי ההווה ואינה מספקת לנו באמת הוראות שימוש בעלות תוקף כיום, אזי כל צד בחר להפיק מההתרחשויות ההן לקחים שהלמו את השקפת עולמו.

נקודת המבט של גולני שופכת אור חדש על שאלה נוספת: "מי גירש את הבריטים?". שאלה זו, יחד עם דומות לה כמו "מי נתן את הפקודה?", חורגת ממגרש המשחקים של ההיסטוריונים, אך עדיין מעוררת סערות רגשות בקרב מי שחשים, כי התשובה עליה נוגעת בהם במישרין. לוח הזמנים הדיפלומטי מלמד, כי המהלכים לקראת יציאת בריטניה מארץ ישראל/פלשתינה לא התנהלו כתוצאה מהתקפות הטרור של הארגונים היהודיים. לוח הזמנים של הנציב העליון מאשש את ההנחה הזו. מנקודת המבט של מי שהיה המטרה להתקפות הטרור נראה אפוא, כי לפעילות הטרור נגד הבריטים לא הייתה השפעה מהותית על תוכניותיהם. קאנינגהם אימץ מלכתחילה את תוכנית החלוקה כפתרון הרצוי, ודבק בתוכנית זו גם לאחר אירועים כמו

בממשלת בריטניה, אלא באמצעות הצגת פעילותו של הממשל כמקדמת את רעיון החלוקה. כך, למשל, הציג את ההתקפה הישירה של ממשלת המנדט הבריטי על הסוכנות היהודית ביוני 1946 ("מבצע אגתה") כפעולה שנועדה לקדם את רעיון החלוקה. גישה זו של קאנינגהם הושפעה מההבחנה (הנכונה) שעשה בין מאבקו של היישוב המאורגן נגד הממשל של המנדט הבריטי לבין פעילותם המזוינת של הארגונים הפרושים, האצ"ל והלח"י. הוא הבין, כי בעוד האחרונים נלחמים בבריטים במטרה להביא לסיום השליטה הבריטית בארץ ישראל, מאבקם של הראשונים מיועד להביא לשינוי המדיניות הבריטית כפי

שהתקיימה מאז פרסום הספר הלבן במאי 1939. היכולת הזו, להבחין בין מי שרואה בבריטניה אויב לבין מי שרואה בה מעצמה ידידותית שמדיניותה שגויה, מעניינת ביותר – וגולני מצביע עליה, מאתר את מקורותיה, ומבהיר את הדרך שבה הנציב העליון ניהל מדיניות שהייתה מבוססת על הבנתם של הבדלי הגוונים בתוך היישוב היהודי.

ברוח זו מסביר גולני, כי המבצע שהנציב העליון ניהל נגד הסוכנות היהודית, מבצע שבהיסטוריוגרפיה הציונית כונה "השבת השחורה", ואילו בפקודת המבצע הבריטית הוא כונה "מבצע אגתה", נועד "לעזור לסוכנות היהודית לעזור לעצמה, למען האינטרסים שלה" (עמ' 84), אך כמובן גם למען האינטרס הבריטי, וחשוב לא פחות – לטובת הדימוי של הנציב העליון עצמו. תוספת זו היא חשובה. גולני מתאר מוקדם יותר את המשבר הקשה שחוה קאנינגהם, בשעה שהודח בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, בנובמבר 1941, מהפיקוד על המחנה השמיני שנלחם בצפון אפריקה נגד כוחותיו של רומל. קאנינגהם הודח, משום שמפקדיו חשבו שהוא איננו תוקפן דיו, ומאז פעל קאנינגהם בצל האירוע הקשה מבחינתו, במאמץ להדוף את תווית המתגונן שדבקה בו והביאה להדחתו. את החלטתו לאשר את ביצוע "מבצע אגתה" יש לראות גם בהקשר זה.

פיצוץ מלון המלך דוד (ב-22 ביולי 1946). המדיניות הבריטית ביחס לארץ ישראל/פלשתינה נקבעה אמנם בסופו של דבר לא בארמון הנציב, כי אם בלונדון (ובמידה רבה בווינגטון), אך הדו"חות שממשלת בריטניה קיבלה מהנציב העליון אפשרו לה לנהל את מדיניותה לא מתוך לחץ בשל פעילות הטרור היהודית. יתרה מזו, לקראת דיון מכריע שהתקיים בלונדון לגבי המדיניות הרצויה כלפי פעילות הטרור של ארגוני הפורשים, כתב קאנינגהם: "מעולם לא חששתי מהטרור של הפורשים. הם מטרד קשה, אבל לא יותר מזה. עיקר סכנתו של הטרור הזה ביכולתו לגרור את הממשל המנדטורי ואת היישוב לעימות מלא" (עמ' 161). הצטרפותם האפשרית של כוחות ה"הגנה" והפלמ"ח למאבק נגד הבריטים היא הדבר שממנו חשש הנציב העליון, ולא פעילותם של אנשי האצ"ל והלח"י. ואכן, הקבינט הבריטי אימץ את דרכו של קאנינגהם בארץ ישראל/פלשתינה, שהתבססה על הימנעות מעימות מלא עם היישוב, בניגוד לעמדתו של ראש המטה הכללי האימפריאלי, ברנרד מונטגומרי (Montgomery), שביקש להפעיל את הצבא בכל הכוח ובכל האמצעים, גם אם משמעות הדבר תהיה עימות ישיר ומלא עם היישוב היהודי כולו.

מה שאיננו בספר חשוב לא פחות ממה שיש בו: ערביי ארץ ישראל/פלשתינה. נוכחותם בו באה לידי ביטוי בעיקר במשפטים כמו המובאה ממכתבו של שר המושבות הבריטי, קריץ'ג'ונס (Creech-Jones), לקאנינגהם בשעה שדנו בקיץ 1947 באפשרות להטיל משטר צבאי על הארץ: "אנחנו עלולים להגיע לעימות כללי עם היהודים תחת משטר צבאי ולהרגיז את הערבים" (עמ' 193). הספר מציג בהרחבה את מגעיו של הנציב העליון עם ממשלתו ועם היהודים, אך דומה, כי מיעט לדון עם נכבדים ערבים בסוגיות הקשורות לניהול המנדט ועוד יותר מכך, בסיומו. הסיבה לכך לא הייתה העובדה, שהצד היהודי היה פעיל יותר במאבקו הפוליטי והצבאי נגד הבריטים, אלא בכך שהפלשתינאים לא היו גורם פוליטי או צבאי בעל משקל. החברה הפלשתינית אחרי מלחמת העולם השנייה, ולמעשה אחרי המרד הערבי (בשנים 1936-1939) הייתה חברה מרוסקת ושסועה, נעדרת הנהגה או מוסדות פוליטיים ולאומיים, והשפעתה על מהלך העניינים בשנים אחרונות אלה של המנדט הייתה זניחה. הפלשתינאים לא היו אדונים לגורלם, והליגה הערבית היא שניהלה למענם ובשמם את המערכה המדינית ואחר-כך את המערכה הצבאית, שנועדה למנוע את הקמתה של ישות יהודית-ציונית בארץ ישראל/פלשתינה. היעדרם המוחלט של הערבים הפלשתינאים מן הספר איננה אם כן תוצאה של רשלנותו של גולני, אלא היא מבטאת באופן מובהק את מצבה של החברה הפלשתינית באותן השנים.

ב-29 בנובמבר 1947 אימצה העצרת הכללית של האו"ם את המלצת הרוב בוועדה המיוחדת (UNSCOP), שהקים

ארגון האומות המאוחדות לבחינת שאלת ארץ ישראל/פלשתינה, ובכך היא בישרה את קץ המנדט הבריטי באזור. ההחלטה בישרה גם את הניצחון של הדרך שהציע הנציב העליון במשך כל שנות פעילותו בארץ, דרך שממשלתו סירבה לקבל ולאמץ. ממשלת בריטניה דבקה בסירובה לאמץ את החלטת החלוקה גם לאחר 29 בנובמבר, ובכך העמידה את הנציב העליון במצב קשה: הוא נדרש להוביל את התהליך של פינוי הארץ מהכוחות הבריטיים לקראת סיומו הקרב של המנדט, ובאותה עת הוא נדרש להוביל את התהליך של פינוי הארץ מהכוחות הבריטיים לקראת סיומו הקרב של המנדט, ובאותה עת הוא נדרש להמשיך ולמשול בארץ. לא היה אפשר למלא את שתי המשימות בעת ובעונה אחת, שכן אכיפת החוק והסדר בארץ על רקע ההתגברות של פעילות הטרור היהודי מחד גיסא והתפרצות מלחמת האזרחים היהודית-הערבית מאידך גיסא חייבה מערך כוחות בסדר גודל שלא עמד לרשותו של הנציב העליון. יתר-על-כן, הכוחות הבריטיים אף דולדלו (תחת פיקודו) לקראת הפינוי בסיום המנדט. הסתירות המהותיות בניהול המדיניות של ממשל המנדט גרמו לנציב העליון לרכז את מעייניו בעניין אחד, שהיה בעיניו המשימה העיקרית: הפינוי המוצלח של הכוחות הבריטיים מארץ ישראל/פלשתינה. את שאר המשימות שנגזרו מהמשך הנוכחות הבריטית בארץ הוא הותיר בידי עוזריו.

ההתמקדות בנציב העליון כדרך לתאר את אירועי אותם ימים חושפת את מה שחוקרים אחדים של הסכסוך הישראלי-הערבי זיהו, וגולני מצביע עליו בבהירות רבה: אי-ההבנה המוחלטת כמעט של כוונות הבריטים, הן מצד היהודים והן מצד הערבים. כפי שהיהודים לא הבינו עד כמה קאנינגהם קרוב בעצם לשאיפותיהם בשנים הראשונות לשלטונו, כך לא הבינו גם בימים אחרונים אלה את המתרחש בארמון הנציב. כמו בצד הערבי, כך גם בצד היהודי שררה חשדנות עמוקה כלפי הבריטים ואמונה כי כל רצונם הוא לעזור לצד האחר. ובלשונו של גולני: "בן-גוריון לא הצליח להבין את התנהגות הממשל המנדטורי היוצא" (223). אי-ההבנה הייתה בת-לוויה קבועה כמעט ביחסי היהודים עם הבריטים בשנים הללו שלאחר מלחמת העולם השנייה, והיא לא נעלמה לאחר שאחרון הבריטים עזב את הארץ ואף לא בשנים הראשונות לקיומה של המדינה היהודית העצמאית, שעדיין ראתה צל הרים (בריטי) כהרים.

את הסיפור המרתק הזה על פועלו וגורלו של איש אחד בשנים הסוערות הללו מספר גולני בלשון מאופקת אך מרתקת. הוא מסתמך על שפע של מקורות, חושף נימים אישיים וציבוריים, ומאיר באור חדש את התקופה הדרמטית בתולדות האזור, בהיסטוריה של בריטניה ובחיינו של איש אחד - איש, שההיסטוריה והגורל הטילו על כתפיו עול אשר, כפי שגורס מוטי גולני, הוא היטיב לעמוד בו.

ג'ון לי אנדרסון / צ'ה, מהדורה מעודכנת, תרגם אריה חשביה, תל-אביב: ספרית מעריב, 2011, 719 עמודים

היסטוריונים מתייחסים בדרך-כלל בחשדנות לספרי היסטוריה שנכתבו בידי עיתונאים, אבל הביוגרפיה של ארנסטו וצ'ה גווארה (Che Guevara) שכתב ג'ון לי אנדרסון, מוכיחה כי אין הצדקה לדעה קדומה זו. גם אם אינו ממצה את סיפורו של וצ'ה, וגם אם אינו עונה על כל השאלות ההיסטוריות הקשורות בחייה של דמות מרתקת זו, ספרו של אנדרסון מרשים ביותר. בעבודת המחקר שלו ראיין אנדרסון אנשים בשלוש יבשות, נבר בחומרים ארכיוניים שלא היו נגישים עד כה, והביא בין היתר לאיתור מקום קבורתו של גווארה בבוליביה. מתוך אוסף הראיות העצום שצבר הצליח המחבר לטוות סיפור קולח, מרתק ונגיש לקהל הרחב. ואכן, על אף אורכו (694 עמודים בלי הנספחים), זכה הספר למהדורה שנייה, תורגם לשפות רבות ותרגם רבות לגילוי העניין המחודש בגווארה.

לספר שלושה חלקים. בראשון עוקב המחבר אחרי ילדותו של גווארה בארגנטינה, התפתחות אישיותו, מסעותיו ברחבי אמריקה הלטינית בשנות העשרים לחייו, ולבסוף, חבירתו אל פידל קסטרו (Castro) במקסיקו. ארנסטו גווארה נולד למשפחה ארגנטינית ממעמד בינוני-גבוה בשנת 1928. בילדותו סבל מאסתמה קשה, ולדברי קרוביו, תרמה המחלה לעיצוב אישיותו: מאבקו של ארנסטו במגבלות גופו הפך לבסוף למלחמה מתמדת נגד כל המגבלות האנושיות בדרך לבריאת אדם חדש. אנדרסון מצייר דמות של נער עקשן, אינטליגנטי וכריזמטי, הבו למוסכמות, מבקש הרפתקאות וצמא לתשומת-לב. בשנת 1947 התחיל גווארה לימודי רפואה בבואנוס-איירס. כבר בינואר 1950 הוא יצא למסע הראשון לאזורי הספר של ארגנטינה; שנה לאחר מכן יצא להפלגה כאיש סיפון על מכלית נפט, ובשנת 1952 יצא למסע האופנוע המפורסם שלו ברחבי היבשת יחד עם חברו אלברטו גראנדו (Granado), מסע שאותו תיעד ביומנו ועליו מבוסס הסרט **דרום אמריקה באופנוע** משנת 2004 (יומנו של גווארה ראה אור בעברית: ארנסטו וצ'ה גווארה, **דרום אמריקה באופנוע: המסע הגדול הראשון שלי**, תרגם אורי פרויס, תל-אביב: הוצאת חרגול, 2002). בשובו ממסע זה סיים גווארה את לימודי הרפואה וכעבור חודשים ספורים

יצא למסע נוסף ביבשת. אנדרסון משתמש בסיפורי המסעות הללו בחוכמה: הוא משלב את תיאור התפתחותו של גווארה בתיאור המצב הפוליטי-החברתי במדינות שבהן ביקר. כך הוא מצליח להעביר לקורא משהו מחוויית הרדיקליזציה שעבר גווארה, ולענות על אחת השאלות שבמרכזו של הספר: כיצד הפך בן טובים אנוכי למנהיג צבאי, שהיה מוכן להקריב את חייו למען מהפכה סוציאליסטית?

חלק מן התשובה מצא אנדרסון במציאות ההיסטורית של אמריקה הלטינית בשנות החמישים. במסעותיו של גווארה מתגלה יבשת בעלת משאבי טבע עצומים ובה חיים מיליוני בני-אדם בעוני מחפיר. מדינות שהיו דמוקרטיות-לכאורה במשך למעלה ממאה שנה, נשלטות הלכה למעשה בידי חוג קטן של משפחות עשירות, קציני צבא, בעלי אחוזות קרקעיות גדולות וחברות ענק זרות. בגוואטמלה חווה גווארה את הניסיון השאפתני ביותר לשינוי דמוקרטי ביבשת, אולם הפיכה, שאותה ארגנה ומימנה סוכנות הביון המרכזית האמריקנית (CIA) יחד עם חברת הענק United Fruit Company וקבוצות שמרניות בגוואטמלה, קברה את הרפורמה וגרמה לשלושה עשורים של מלחמת אזרחים. מסקנתו של גווארה הייתה, שהאמריקנים והכוחות השמרניים ביבשת לא יסכימו לרפורמות בדרכים דמוקרטיות, והדרך היחידה לשיפור חייהם של תושבי היבשת היא המהפכה. אנדרסון מסיים את חלקו הראשון של הספר במפגש של גווארה עם קבוצת מהפכנים קובנים במקסיקו סיטי בשנת 1955. בראש קבוצה זו עמד בחור צעיר וכריזמטי בשם פידל קסטרו, בעל ניסיון פוליטי עשיר בקובה, שהנהיג את תנועתו להתקפה נועזת אך כושלת על מבצר מונקדה (Moncada) שנתיים קודם. גווארה הצטרף מיד לקבוצה, שהייתה אז בשלבי הכנה לפלישה לקובה ולמלחמת גרילה נגד המשטר שם.

חלקו השני של הספר מלווה את וצ'ה ואת קבוצת "26 ביולי" מתקופת האימונים במקסיקו, דרך אסון הנחיתה של הספינה "גרנמה" (Granma) בחופי קובה בשנת 1956 ובהמשך מלחמת הגרילה. מטבע הדברים אנדרסון אינו דן בכל הנושאים הקשורים במאבק זה, שממילא כבר זכה בסיקור היסטורי נרחב. הוא מתמקד בהתפתחות של ארנסטו מנער הרפתקן ל'צ'ה - המפקד הממושמע, המחושב והקפדן. ואכן, גווארה הוכיח יכולת הנהגה וכבש עד מהרה את מקומו בלב ארגון הגרילה. לאחר שארגן את המאמץ הלוגיסטי של התנועה בהרי הסיירה מאסטר (Sierra Maestra), הוא הוביל כוח גרילה משלו, תחילה בהרים ואחר-כך במהלכים הגורליים של שלהי שנת 1958 אל מרכז קובה. בקרב שחרץ את גורל משטרו של הדיקטטור פולחנסיו בטיסטה (Batista), אנשיו של וצ'ה הביסו בתוך ימים ספורים כוח שהיה גדול משלהם עשרות מונים. אנדרסון מעביר היטב את תחושת הגבורה המיתולוגית שחשו לוחמי הגרילה

עזר וירבה הוא דוקטורנט להיסטוריה של אמריקה הלטינית באוניברסיטת ייל בארצות-הברית.

דוא"ל: ezer.vierba@gmail.com

בסיפור על ההלם שבו הוכתה אחת מתומכות המהפכה עת נפגשה עם הלוחמים המטונפים והמותשים בכניסה לעיר סנטה קלרה (Santa Clara): כששאל אחד מחייליו של צ'ה כמה לוחמים מגנים על העיר, ענתה האישה, כי הם מונים כ-5,000 איש בקירוב (למעשה, היו כ-3,500 חיילים, בסיוע של שריון ומטוסים). החייל, אחד מ-340 לוחמי הגרילה, ענה בביטחון: "טוב, אז למפקד שלנו אין בעיה" (עמ' 354). כמה ימים לאחר הניצחון המוחץ בסנטה קלרה התמוטט משטרו של באטיסטה כליל וצ'ה נכנס להואנה.

חלקו השלישי של הספר הוא הארוך והחשוב ביותר, ובו דן אנדרסון בשמונה השנים שבין ניצחונה של המהפכה למותו של צ'ה בבוליביה (1959-1967). הוא סוקר במהירות את ההשתלטות של פידל קסטרו על מוקדי הכוח במדינה, את משפטי הראווה שנערכו לאנשי בטיסטה ואת אוירת האופוריה בשנה הראשונה למהפכה. על מנת ליצור אשליה שהממשלה החדשה מתונה ומייצגת חתך רחב של דעת הקהל הקובנית, נתן פידל לצ'ה תפקידים צדדיים לכאורה: תחילה כמפקד מצודת לה קבניה (La Cabaña) ואחר-כך גם כ"ראש מחלקת ההדרכה של הצבא המהפכני". אך למעשה, מסביר אנדרסון, צ'ה עם קומץ חברים רדיקליים מתנועת "26 ביולי", וביניהם ראוּל קסטרו ורמירו ולדס (Valdés), הקימו את מנגנון הביטחון החדש של המשטר, ה"סגורידד דה אסטדו" (Seguridad de Estado). צ'ה אף מילא תפקיד מרכזי באיחוד המפלגה הקומוניסטית הקובנית (Partido Socialista Popular, PSP) עם תנועת "26 ביולי". בו בזמן הוא היה אחד המוציאים לפועל של מדיניות הטיהורים של מנגנוני המדינה: כיתות היוורים במצודת לה קבניה עבדו כל לילה בגמר משפטי הבזק שאותם ניהל צ'ה.

בעת ההיא הניח צ'ה את היסודות להפיכתה של קובה למרכז של אימון וסיוע למהפכנים מכל העולם. כבר בשנת 1959 פלשו כוחות של הצבא המהפכני לפנמה ולרפובליקה הדומיניקנית, וצעירים רדיקליים מהיבשת כולה החלו להגיע למרכז ההדרכה שהקימו צ'ה וחבריו. בעוד הקשרים עם העולם הקומוניסטי ועם מדינות העולם השלישי הולכים ומתהדקים, מדיניות "הפצת המהפכה" עזרה להחליש את טבעת הבידוד שהתהדקה סביב האי. צ'ה מזוהה יותר מכל אדם אחר עם מהלכים אלה, ואנדרסון משחזר אותם מתוך ניסיון להסביר את ההקשר העולמי בצורה רחבה עד כמה שאפשר. הוא מתאר את מסעותיו הדיפלומטיים של צ'ה במזרח אירופה, באסיה, באפריקה ובאמריקה הלטינית, ומגולל את ההרפתקה הטרגית בקונגו, שם ניסה צ'ה לחזק את תנועת הסימבה (Simba) המרקסיסטית. את הספר הוא מסיים בתיאור ניסיונו הכושל של צ'ה לחולל מהפכה בבוליביה, ניסיון שהסתיים בלכידת הכוח הקובני ורצח לוחמיו – ובהם צ'ה עצמו.

על אף המעמד המיתולוגי שאליו העפיל גווארה עוד בחייו, על אף הכרזות שנתלו בקמפוסים ברחבי העולם,

הספרות ההיסטורית על צ'ה גווארה הייתה עד לא מזמן מאכזבת ביותר. אנדרסון צודק בהערכתו, שכמעט כל הספרים שנכתבו על צ'ה היו או הגיוגרפיות או ספרי נאצה (תופעה נכונה במידת-מה גם לגבי הספרות על המהפכה הקובנית בכלל). אנדרסון אינו מנסה לפיכך למקם את ספרו מול תפישה מאוזנת אך מוטעית של הדמות ההיסטורית שעליה הוא כותב, אלא מול מיתולוגיה (או דמונולוגיה) עמומה. מסיבה זו רוב ספרו מוקדש לפרטים הקטנים שהפכו את צ'ה ממייתוס לדמות היסטורית, בשר ודם.

אם בזכות המוניטין של אנדרסון כעיתונאי בעל נטיות ברורות אל השמאל ואם בזכות העיתוי – נראה, כי רבים בקובה רצו לחזור אל סיפורו של צ'ה במלאת 30 שנים למותו – נפתחו בפניו חומרים רבים שלא היו נגישים בעבר. הוא זכה באמון של אלמנתו של צ'ה גווארה, אליידה מארץ' (March), וניתנה לו רשות לעיין ביומניו של צ'ה, שלא היו פתוחים לציבור הרחב. אנדרסון התגורר בהואנה כשלוש שנים, ואחר-כך שהה בארגנטינה, שם הכיר את משפחתו של גווארה ואת חברי ילדותו. התחקיר שעשה בבוליביה, שבמסגרתו ראיין קצינים-לשעבר בצבא הבוליביאני, הוליד בתוך שנתיים למציאת עצמותיו של צ'ה, ואלה הועברו לאחר מכן בטקס ממלכתי לקובה. אנדרסון גם קיים ראיונות ברוסיה עם אנשים שלא התראיינו מעולם בעבר, וביניהם יושב הראש של המפלגה הקומוניסטית הבוליביאנית, מריו מונחה (Monje), שלטענת אנדרסון, מנע מגווארה סיוע.

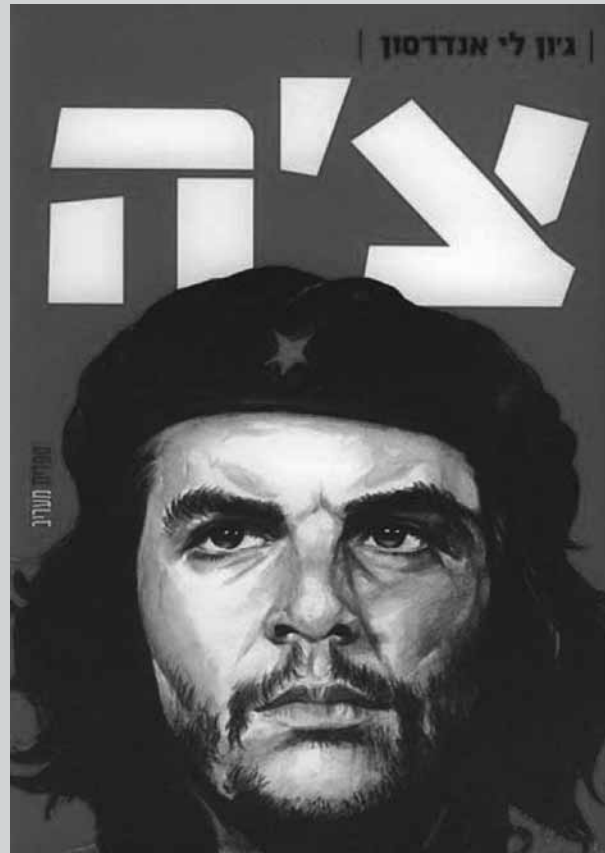
התוצאה היא ספר המשלב את סיפור חייו של ארנסטו גווארה עם תוספות משמעותיות להיסטוריה של המהפכה, תוספות שהן בגדר חידוש גם לקוראים המצויים בהיסטוריוגרפיה על אודות קובה. קשה למתוח ביקורת על סיפור כה קולח, שקול ומקיף, מה גם שאנדרסון עמד במטרה העיקרית שהציב לעצמו: הפיכת צ'ה ממייתוס לדמות היסטורית מוחשית. עם זאת, חשוב להדגיש את מה שספרו של אנדרסון אינו עושה. ראשית, הדיון הפרטני בחוויותיו של גווארה במלחמת הגרילה בא על חשבון הסבר כולל יותר של מלחמה זו. נוצר רושם, שקומץ הלוחמים תחת פיקודו של קסטרו אכן הביסו כמעט לבדם את משטרו של בטיסטה. נראה כי צ'ה עצמו האמין שכך היה, ותורת מלחמת הגרילה שהפיץ התבססה על ההנחה שאפשר לחזור על הישג זה. בספרון **מלחמת הגרילות** (*La guerra de guerrillas*), שפרסם בשנת 1960, הוא טען כלפי המפלגות הקומוניסטיות, שחיכו להבשלת התנאים האובייקטיביים על מנת לפתוח במהפכה, כי קומץ מהפכנים, ה"גרעין" (foco), יכול להביא לערעור היציבות במדינה שלמה. אותו קומץ לוחמים יגרום, לפי צ'ה, לשינוי התפישה הסובייקטיבית של המציאות במדינה, ובעקבותיו יצטרפו לוחמים נוספים למהפכה, ירחיבו את המאבק ובסופו של דבר יגרמו לשינוי התנאים האובייקטיביים

ולנפילת המשטר. ניתוח מעמיק יותר של ניצחון המהפכה בקובה היה יכול להוסיף לספר דיון בכל הגורמים שפעלו במלחמה, מהגרילה העירונית, דרך איגודי העובדים ועד שיתוף הפעולה הנרחב של מעמד הביניים העירוני עם הלוחמים.

אנדרסון אינו מעמיק בספר בניתוח תפישותיו של צ'ה, ולמרות שהוא מספר באריכות על הניסיונות לייצא המהפכה לאפריקה ולאמריקה הלטינית, הוא אינו מבחיר מהי הנוסחה המהפכנית שאותה הציג צ'ה גווארה למדינות המתפתחות. נקודה זו היא בעלת משמעות, כיוון שעל מנת להבין את חשיבותו של צ'ה צריך לדעת לא רק על מסעות הגרילה שבהם השתתף או על הכוחות שאותם אימן

בקובה, אלא גם על כל אותן תנועות שניסו לחקות את הדוגמא הקובנית. בחוגים רדיקליים ביבשת היה ספרו של צ'ה במשך תקופה ארוכה ספר ההדרכה העיקרי. קשה לדמיין את מלחמות הגרילה העקובות מדם של אמריקה הלטינית משנות השישים המאוחרות ללא תרומתם של צ'ה ושל המהפכה הקובנית. וכיוון שמתוך שלל התנועות, רק בניקרגואה הצליחה לוחמת הגרילה להפיל את השלטון, היה כדאי לבדוק האם לא היה המודל המהפכני של צ'ה מוטעה מיסודו. תהא מידת האחריות של צ'ה למלחמות אזרחים אלה אשר תהא, מאחר שמאות אלפים נעצרו, עונו, "הועלמו" או נהרגו בהן, מן הראוי היה לפחות לדון במרחץ הדמים הזה בהקשר של מי שהיה אדריכל מדיניות הייצוא של המהפכה הקובנית. כקורא הייתי מבקש לדעת לפחות מה היה החלום שעליו נלחמו רבים כל־כך מצעירי היבשת.

נקודה בעייתית נוספת בספר: אנדרסון בחר לא להעמיק בדיון על המדינה המהפכנית שאותה הקימו צ'ה וחבריו. יכול מאוד להיות, שבחירה זו נבעה מהעובדה שכבר קיימת כתיבה עשירה ומקיפה על הנושא, או אולי מהתחושה שניתוח הפרוייקט המהפכני לא יוסיף הרבה להבנת דמותו של צ'ה גווארה עצמו. בתנועת "26 ביולי" היו קצינים בעלי דעות מגוונות, מהמרכז ועד השמאל הרדיקלי.

בשנים הראשונות לאחר המהפכה התנהל מאבק כוחות, אלים בחלקו, שבסופו ניצחה דרכם של ראוּל קסטרו, צ'ה גווארה, וכפי שהתברר בדיעבד, של פידל קסטרו. צ'ה גווארה מזוהה יותר מכול עם המעבר המהיר למודל מדינתי סובייטי, ולכן מן הראוי להבין בדיוק מה הייתה המשמעות של מעבר זה. צריך היה לכל הפחות להזכיר, כי דרכו של צ'ה גווארה בהקשר הזה כללה מיליטריזציה מוחלטת של החברה והקמת מנגנוני ביטחון טוטליטריים; וכן מדיניות אנטי־דמוקרטית, אפילו בתוך הדרגים השונים של התנועה המהפכנית; פולחן המנהיג (פידל); הלאמת כל אמצעי הייצור; צנזורה קפדנית ושימוש שיטתי בשקרים בנוגע

למציאות הקובנית ולמציאות בגוש הקומוניסטי; מאמצים חינוכיים גדולים לשיפור של רמת ההשכלה בקובה ולבניית "האדם הסוציאליסטי החדש"; מאמץ אמיתי לשיפור תנאי החיים של מעמד העובדים הקובני; מאמץ לשפר את תנאי החיים של האוכלוסייה השחורה; מאצ'ואיזם ודיכוי שיטתי של הומוסקסואלים; ענישה של הסוטים מהקו של פידל, אפילו אם היו מהפכנים וקומוניסטים; ותכנון כלכלי חובבני וצעקני. אנדרסון היה יכול אולי לאפיין את המשטר המהפכני בדרכים אחרות, אך נראה שהוא איננו חולק על כך, שצ'ה אכן פעל לפי הקווים הללו. ואם כך, היה עליו לומר בבירור, כי צ'ה גווארה היה אחד היוזמים העיקריים של מדיניות זו, וגם אם "התפכח" במידה מסוימת מהאשליות המוקדמות בנוגע לשיטה הסובייטית, לא ניכר שהציע בשלב כלשהו דגם שונה במידה רבה (לכל היותר, נראה כי בסוף חייו נטה לכיוון הסיני, וגם זאת בלי שהבין כנראה מה עוללה המפלגה הקומוניסטית לעם בסין לאחר שעלתה לשלטון). אנדרסון סבור כנראה, כי גווארה לא היה יכול לדעת את טיבם של המשטרים הקומוניסטיים, שהרי הוא לא יצא מגבולותיה של אמריקה הלטינית לפני שהגיע לשלטון. הדבר נכון, אך הוא אינו מצדיק את הדהרה העיוורת לכיוון הביורוקרטיה הסובייטית, שכן היו אנשים לא מעטים

המאבק על הזיכרון: משתפי פעולה, מסתגלים ואנשים טובים

שלמה שפיר

Roni Stauber (ed.) / **Collaboration with the Nazis: Public Discourse after the Holocaust**, Routledge Jewish Studies Series, London and New York, 2011, 305 pp.

הספר **שיתוף פעולה עם הנאצים: שיח ציבורי אחרי השואה** בעריכתו של ההיסטוריון רוני שטאובר מאוניברסיטת תל-אביב מחולק לפרקים הדנים במדינות שהיו כבושות בידי גרמניה במזרח-אירופה, במערב-אירופה, לרבות יוון, ובבעלות הברית שלה במלחמת העולם השנייה. מבחינה תמטית הדיון כולל שיתוף פעולה של מדינות עם גרמניה הנאצית, שיתוף פעולה אידאולוגי של ארגונים ויחידים וכן שיתוף פעולה מתוך הסתגלות. כרגיל במאספים מסוג זה, המאמרים נבדלים זה מזה בטיב, בהיקף ובמבנה. נוסף על כך, רוב הכותבים סיימו את המחקר והכתיבה שנים אחדות לפני הופעת המאסף בדפוס. אך דברים אלה אינם גורעים מתרומתו של הספר לנושא הזוכה לתשומת-לב מוגברת דווקא בעשורים האחרונים לנוכח הנסיבות ההיסטוריות שהשתנו מסוף המאה שעברה.

אכן המלחמה הקרה, שהחלה לאחר ניצחון בעלות הברית על הרייך הנאצי, סייעה תחילה להדחיק ברוב מדינות המערב הדמוקרטיות, ואלו שהפכו לדמוקרטיות בעזרת תוכנית מרשל ותוכניות סיוע אחרות, את זוועות הנאצים במלחמת העולם השנייה; בייחוד כיוון שמערב גרמניה, היורשת העיקרית של "הרייך השלישי", עברה תהליך מוצלח של דמוקרטיזציה, והאויבת של אתמול התקבלה כבעלת ברית רצויה בגוש המערבי. הפגת המתיחות הבין-גוֹשית במחצית השנייה של המאה שעברה אפשרה לשואה היהודית לתפוס בהדרגה מקום מרכזי יותר במבט לאחור על המלחמה שבה פתח היטלר באירופה – המלחמה שבמהלכה הקצינה השמדת היהודים, בעיקר לאחר שהיטלר כשל בהשגת יעדו האחר, כיבוש המזרח. לדיון הנרחב יותר בשואה תרמו ההתקדמות במחקר ההיסטורי הגרמני, האמריקני, הבריטי וגם היהודי; משפטיהם של פושעי המלחמה ממשפט אייכמן בירושלים ועד למשפטים של פושעי אושוויץ, מיידנק ואחרים במערב גרמניה; הצגת רדיפות היהודים בתקשורת האלקטרונית לעיני עשרות מיליוני צופים בכל ארצות העולם החופשי; ולבסוף, אף ההתחקות אחרי מדינות ועמים, שסייעו להיטלר

שלחמו לצד צ'ה והיו בעלי תפישות שמאליות מתוחכמות ומקיפות ביותר. מוטב היה להעלות את האפשרות, כי היהירות המצ'ואיסטית של צ'ה היא שגרמה לו להתייחס בזלזול אפילו כלפי הדעה שהביע ניקיטה חרושצ'וב (Khrushchev) בשיחה סגורה שבה אמר, כי על הקובנים להיזהר מפני הלאמה מהירה מדי של אמצעי הייצור (דוגמאות אחדות ליהירות זו של גווארה מובאות בספרו של קרלוס פרנקי: *Retrato de familia con*: Carlos Franqui, *Fidel*, Barcelona y Caracas: Seix Barral, 1981).

התרגום במהדורה העברית מאכזב. אריה חשביה הצליח אמנם להעביר את שפתו הקולחת של אנדרסון, ובמקומות מסוימים אף החליף את הסלנג הארגוני או הקובני בשפת רחוב ישראלית עכשווית (מן הסתם, באופן שלא ימצא חן בעיני כולם). אבל כמות השגיאות בתרגום איננה סבירה: לפעמים אלה טעויות קטנות בשכתוב שלא יגרעו מהבנת הטקסט. כך, Nuestra Razón הופך ל-Nuestra Razon בעברית (עמ' 289); INRA בספר המקורי הופך פעם אחת ל-IMRA; וה-Canto general היה לפתע ל"קנטו חנאל" (עמ' 300). במקרים אחרים הטעויות הן משמעותיות יותר: חסוס קררס (Jesús Carreras Zayas, שחשביה מתעקש לקרוא לו "חוסס") נהרג בשנת 1961 ולא בשנת 1991, שגיאת דפוס שעלולה לגרום לקורא לחשוב, כי קררס וחבריו נלחמו במלחמה האנטי-מהפכנית באסקמברי (Escambray) במשך למעלה מ-30 שנה. משפטים מקוריים של אנדרסון עברו לעתים שינוי מוחלט בתרגום. כך לדוגמה נכתב במקור:

"There we were, the only three foreigners on the bus, like three flies, looking around but not talking to one another", he recalled. "I wasn't very pleased"

ובתרגום:

"היינו שלושת הלא מקסיקנים היחידים באוטובוס ולא דיברנו זה עם זה. לא הייתי מרוצה ביותר" (עמ' 677). מקסיקנים? כל שאר הנוסעים היו בוליביאנים. ולמה לשנות את המשפט באופן קיצוני כל-כך? חמור מכך, בעמוד השני של ההקדמה למהדורה המעודכנת מסביר אנדרסון, כי צ'ה "הוצא להורג בירייה בפקודת הפיקוד העליון של הצבא הבוליביאני ובנוכחות סוכן של ה-CIA"; בגרסה העברית, במקום "הפיקוד העליון של הצבא הבוליביאני" הוצאתו להורג של צ'ה נעשתה על-פי פקודה של "הפיקוד העליון של הצבא הקובני" (עמ' 14) – שגיאה שתערור תמיהה של ממש אצל הקורא העברי.

אך למרות כל אלה, המהדורה המעודכנת של הביוגרפיה שכתב אנדרסון היא ספר חשוב ומרתק, וטוב שהוא נגיש עתה לקורא הישראלי. היסטוריונים והקהל הרחב גם יחד ימצאו בו עניין ופיקו ממנו תועלת.

ד"ר שלמה שפיר ערך במשך שנים רבות את כתב העת **גשר** והוא חוקר בתחום היחסים בין גרמניה לישראל וליהדות ארצות הברית.

וא"ל: shafirs@013.net.il

להמיט את האסון על יהודי היבשת בשיתוף פעולה פעיל או סביל.

מדינות מרכז אירופה ומזרחה, כל עוד היו חלק מהגוש הקומוניסטי, התעלמו ברובן מהתייחסות ישירה לשואה מטעמים אידאולוגיים ושליטת הלאומיות היהודית. אולם אחרי התמוטטות המשטרים הקומוניסטיים, שהסבו בלי ספק סבל לרבים, נערך בארצות הללו קודם כול חשבון עם המשטרים והשליטים שהודחו, ובתוך זמן לא רב נפתחה בהן מערכה דיפלומטית ותעמולתית שנועדה להשוות את הדיכוי הקומוניסטי עם רצח העם היהודי. השוואה זו, כמו ניסיונות אחרים לאוניברסליזציה של השואה והשוואתה לאירועים אחרים של דיכוי אכזרי או הריגת מאות אלפי בני-אדם, אינה יכולה להתקבל על דעתנו כיהודים וכישראלים, ויש להצטער על כך שהיא זוכה בתמיכה גוברת במוסדות אירופיים – וחבל שמועד הנעילה של המאסף שלפנינו מנע התייחסות להשלכות השליליות של הצהרת פראג משנת 2008 וליוזמות שבאו בעקבותיה.

הולנד

מבין 13 המאמרים בכרך בחרתי לפתוח את סקירתי דווקא בהולנד: מתוך למעלה מתשעה מיליון תושבים שארץ זו מנתה אז (כיום למעלה מ-16.5 מיליון) נספו בשואה כ-110 אלף מתוך 140 אלף יהודים, כמעט כולם על-ידי גירוש למחנות השמדה – האחוזה הגבוה ביותר במערב-אירופה. בזיכרון הקולקטיבי הישראלי והיהודי זכורה הולנד בעיקר בזכות שביתת הסולידריות הגדולה בפברואר 1941 באמסטרדם נגד המאסרים וההתעללות ביהודים שביצעה המשטרה הגרמנית, בזכות סיפורה של אנה פרנק, שהסתתרה במשך שנתיים יחד עם משפחתה בעזרתם של נוצרים הולנדים (ובסוף הוסגרה על-ידי משתפי פעולה עם הגרמנים) ובגלל התמיכה של הולנד בישראל ברוב שנות קיומה, גם בימים הקשים אחרי מלחמת יום הכיפורים. כנגד זיכרון זה בלטה דווקא הולנד בימי הכיבוש הגרמני באחוזה גבוהה של משתפי פעולה עם הכובש. על-פי תפישתו של היטלר, ההולנדים היו עם צפוני ארי, שהוא קיווה לשלב כחלק מהעם הגרמני באירופה החדשה. השלטון האזרחי הגרמני בהולנד, בראשות הנאצי האוסטרי ארתור סייס-אינקווארט (Seyss-Inquart), שנמצא בשנת 1946 אשם בפשעי מלחמה ונידון למוות על-ידי בית-הדין הבינלאומי בנירנברג, החל מיד לממש מדיניות זו: הוא פירק את כל המפלגות הפוליטיות, קידם את המפלגה הנציונל-סוציאליסטית ההולנדית, החליף חלק מראשי הערים ודיכא באורח נמרץ כל גילוי של התנגדות – צעדים שהקשו על הפעילות של המחתרת ההולנדית, שפיגרה משום כך אחרי המחתרות בבליה ובצרפת. סייס-אינקווארט נעזר במאמציו גם במנהלי המשטרים הממשלתיים ההולנדיים, ששימשו כרשות מבצעת לאחר שהממשלה והמלכה וילהלמינה יצאו לגלות בלונדון בעקבות כניעתו של הצבא

ההולנדי באמצע מאי 1940. אחת המשימות הדחופות על סדר היום של הגרמנים בהולנד אף הייתה סילוק מזורז של רבבות היהודים מהחברה ההולנדית, תוך בידודם ושליטת זכויותיהם עד לגירוש להשמדה במזרח – משימה שהושגה כמעט במלואה.

התגובה לאחר שחרור הולנד על-ידי בעלות הברית וסילוק הכובשים הגרמנים הייתה מסע טיהור נרחב, אולי גם בגלל נקיפות מצפון. 120-150 אלף הולנדים נעצרו לחקירה, למעלה מ-100 אלף נמצאו אשמים בשיתוף פעולה עם האויב ונידונו לתקופות מאסר שונות; עשרה אחוזים מ-380 אלף עובדי מדינה פוטרו; עד סוף שנת 1947 הודחו למעלה מ-500 ראשי עיר פרו-גרמנים, אלה שהתמנו בזמן השלטון הגרמני. על השתתפות בהסגרת יהודים חל בדרך-כלל גזר-דין מוות, שכן היהודים שהוסגרו הומתו על-ידי הגרמנים. מבין 152 הולנדים שנידונו על רדיפת יהודים, 40 הוצאו להורג.

בחיבורו **דיכוי והתנגדות**, ההיסטוריה המקיפה הראשונה של הולנד במלחמת העולם השנייה, הבחין הנק ואן ראנדוויק (Randwijk) בשלוש קבוצות: משתפי פעולה מתוך שכנוע אידאולוגי, קבוצה גדולה הרבה יותר של אנשים שנמנעו מנקיטת עמדה, ומי שהחזיקו מעמד מול הכובש מלכתחילה וראויים להיקרא "הולנדים טובים". במאמרו בכרך הנסקר כאן מעיר ההיסטוריון אידו דה האן (De Haan) מאוניברסיטת אוטרקט (Utrecht), כי המחלוקת בין חסידי ההגדרה המצומצמת של שיתוף פעולה לבין התומכים בהגדרה רחבה יותר מאפיינת את הוויכוח בהולנד מאז כניעת הגרמנים ועד היום. אולם אם ההגדרה הרחבה שימשה זמן רב להצדקת האמביוולנטיות המוסרית של ההולנדים נוכח המדיניות הנאצית, הרי מתחילת שנות השישים הסתמכו עליה אלה המאשימים את רוב החברה ההולנדית בשותפות לעברה עם הגרמנים, ובייחוד בתחום ההתנכלות ליהודים. הן משפט אייכמן בישראל והן המאמץ המחודש להעמיד לדין פושעים נאצים בגרמניה, יחד עם הפרסום של תולדות רדיפת היהודים על-ידי ההיסטוריון היהודי ההולנדי ז'ק פרסר (Presser), עוררו מחדש את ההתעניינות בנציונל-סוציאליסטים ובמשתפי הפעולה. הטיהור המקיף שנערך בהולנד אחרי המלחמה היה מוסכם תחילה על כל המפלגות הגדולות, אך לעומת זאת הציבור נחלק בדעותיו לגבי החנינה: עיקר ההתנגדות למתן חנינה בא מצד חוגי המחתרת לשעבר. תלונות לגבי התנאים הקשים במחנות המעצר והעונשים הכבדים הועלו בעיקר על-ידי בני המשפחות של משתפי הפעולה ושל אנשי המפלגה הנאצית ההולנדית שהוצאה אל מחוץ לחוק. פקידי ממשלה שנענשו ונקנסו טענו, כי כל מה שעשו בימי הכיבוש היה לטובת האוכלוסייה, שנסקפה לה סכנה לא רק מן הגרמנים אלא גם מן המחתרת. חנינות והקלות בעונשים אפשרו שילוב מהיר בחברה של חלק ניכר מבין אלה שנידונו באשמת

שיתוף פעולה; אפילו משתפי פעולה שהיו מעורבים בפשעים חמורים לא ישבו במאסר למעלה מ-15 שנים.

לואיס דה יונג (De Jong), סוציאליסט בן למשפחה יהודית, שחי בשנות המלחמה באנגליה והיה עם שובו להיסטוריון הרשמי-למחצה של הולנד בשנות מלחמת העולם השנייה וראש המכון לתיעוד היסטוריה זו, נמנה עם המאוכזבים מתוצאות הטיהור הפוסט-מלחמתי, שלא מימש את תקוות המחותרת לתיקון פני החברה ההולנדית והתחדשותה. נוכח הקשר ההדוק בין הטיהור וההיסטוריוגרפיה בשנים הראשונות אחרי המלחמה, הדגיש דה יונג במיוחד את הברכה בין התנגדות לשיתוף פעולה, ומתח ביקורת על התנהגותה הכנועה של ההנהגה היהודית בשנות המלחמה. הודות ל-26 הכרכים של מפעלו ההיסטורי העיקרי, **תולדות ממלכת הולנד במלחמת העולם השנייה**, דה יונג נהנה מיוקרה והשפעה רבה. בשנת 1983 קרא עליו תיגר הנס בלום (Blom), פרופסור להיסטוריה באוניברסיטת אמסטרדם, שטען, כי כתיבת ההיסטוריה של המלחמה בהולנד הייתה מושפעת זמן רב מדי מהקטגוריות "צודק" ו"לא צודק", שהיו ירושת המחותרת. בלום, שירש את תפקידו של דה יונג כראש מכון התיעוד, המליץ על כתיבת ההיסטוריה של הולנד בגישה ניטרלית יותר, ללא שיפוט מוסרי. ההיסטוריון ארנסט קוסמן (Kossmann) יצא אף הוא מנקודת ההנחה, שרוב האוכלוסייה לא בחרה בין מחותרת לשיתוף פעולה, אלא השתדלה להסתגל לכיבוש.

בלגיה

בלגיה השכנה, שלה מוקדש מאמרם של מקסים שטיינברג (Steinberg) ויואל קוטק (Kotek), שניהם מאוניברסיטת בריסל, נבדלה מהולנד בכך, שהרוב מקרב 50-52 אלף היהודים שנתרו בה אחרי בריחתם של כמה רבבות לצרפת עם פרוץ המלחמה בספטמבר 1939, היו פליטים ממזרח-אירופה, שהגיעו אליה בין שתי מלחמות העולם. בעוד הולנד שמרה במלחמת העולם הראשונה על ניטרליות הייתה בלגיה הקורבן הראשון לתוקפנות של גרמניה הקיסרית בשנת 1914, תוך הפרת מעמדה הניטרלי, התעללות אכזרית באוכלוסייתה והחרבת כמה מעריה וכנסיותיה וכן אוניברסיטאות ואוצרות תרבות יקרים; טראומה זו לא נשכחה מלב הבלגים גם אחרי 25 שנה. בניגוד להולנד, נמצאה בלגיה אחרי לחימה קצרה תחת שלטון צבאי גרמני, שלכאורה היה קיצוני פחות מהשלטון האזרחי הגרמני בהולנד במה שקשור לרדיפת היהודים. בשנים הראשונות שימש גנרל אלכסנדר פון פאלקנהאוזן (Falkenhausen) מפקד עליון של הצבא הגרמני בבלגיה. הוא לא נודע כתומך נלהב של היטלר ומאוחר יותר אף נאסר בעוון קשריו עם המשתתפים בניסיון ההתמרדות ביולי 1944. עם זאת, גם בבלגיה ייחסו הגרמנים דחיפות לסילוק

היהודים, ועל נכונות האוכלוסייה והמוסדות בבלגיה לשותף פעולה בנדון העידה, לדברי שטיינברג וקוטק, העובדה, כי הספיקו 15 אנשי ס"ס כדי לארגן את גירושם של רבבות מיהודי בלגיה להשמדה. הסיוע העיקרי ניתן לגרמנים על-ידי מנהלי המשרדים הממשלתיים, שניהנו כרשות מבצעת לאחר הסתלקות הממשלה החוקית ללונדון ומילאו בנאמנות אחר הוראות השלטון הצבאי, לרבות רדיפת היהודים. שיתוף פעולה מנהלי זה, גם אם לא נבע מהזדהות על רקע אידאולוגי, הוצדק כ"מדיניות הרע במיעוטו" כדי להגן על האינטרסים של האומה הבלגית. הרשימות שסופקו על-ידי פקידים אלה עזרו למעצרים וגירושם של כ-25 אלף מיהודי בלגיה. באנטוורפן, שבה היה אז הריכוז הגדול ביותר של יהודים, ביצעו המוסדות העירוניים והמשטרה את כל מה שהגרמנים דרשו, ואילו בבריסל סירבו המוסדות המקבילים להשאיל את המשטרה למטרות אלה, ולפיכך, אחוז הנספים מקרב יהודי בריסל היה 35 אחוזים לעומת 65 אחוזים מיהודי אנטוורפן. הודות לאופייה השונה של האוכלוסייה היהודית וכוחה של המחותרת (שמנתה כ-200 אלף איש), ובייחוד של המחותרת הקומוניסטית, ניצלו בבלגיה כ-55 אחוזים מן האוכלוסייה היהודית, ואחרי המלחמה היה מסע הטיהור של משתפי הפעולה מקיף וחמור יותר מאשר בהולנד.

בגלל החלוקה של בלגיה בין פלמים בצפון לוואלוניס (Walloons) דוברי צרפתית בדרום ובבריסל, היה הדיון בשאלת שיתוף הפעולה עם גרמניה בזמן המלחמה כרוך בהצגת ההבדלים בין שתי הקהילות האתניות-הלאומיות הגדולות. כמו במלחמת העולם הראשונה, העדיפו הגרמנים את הפלמים בשל קרבה תרבותית, לאומית והיסטורית, אף כי לאון דגרל (Degrelle), מנהיג המפלגה ה"רקסיסטית" (Rexist) הוואלונית, הציע בשנת 1943 שבלגיה כולה תצטרף לרייך הגרמני. אולם, אף-על-פי שההבדל במספר הנפגעים בטיהור של משתפי הפעולה בפלנדריה ובוואלוניה לא היה גדול, ראו בו הלאומנים הפלמים "פוגרום אנטי-פלמי", ואילו חלק מהוואלוניס, שמשקלם פחת מבחינה מספרית וכלכלית, קיוו עדיין להמיט מהלומה על הבדלנות הפלמית המסכנת את אחדותה של בלגיה – תקווה שלא התגשמה. הזיכרון של שיתוף הפעולה הוסיף במשך שנים לפצל את בלגיה בין צפון לדרום: הפלמים הקתולים לא נרתעו מלהפך את הטאבו על חיוב שיתוף הפעולה עם הגרמנים ועל הלאומנות, ואילו דוברי הצרפתית ביקשו להציב את התנועה הפלמית ואת גרמניה הנאצית באותה פינה. השואה היהודית, שלא זכתה לתשומת-לב רבה במשך שנים רבות, חזרה ונדונה בשנות התשעים כאמצעי לבלימת הימין הקיצוני, שזכה להישגים גדולים בפלנדריה. שוללי ההקצנה הזאת קיוו, כי התעניינות מחודשת בגורל היהודים במלחמת העולם השנייה והתמקדות בזוועות של הרדיפות האנטישמיות יוכלו להבהיר לדור החדש את

דמותו של המשטר הנאצי ויעמעמו את "מיתוס הקורבן" הפלמי. הכנסייה הקתולית הבלגית, בניגוד לכנסייה בצרפת, נמנעה מהבעת חרטה על הגירוש, אם כי היו בה כמרים בודדים שעזרו ליהודים בלגים ותיקים. לעומת הצעדים ההססניים של ממשלות בלגיה, וסירובן הממושך להכיר ברוב היהודים שלא היו בעלי אזרחות בלגית כאסירים מדיניים, הושגה הודות לדור חדש של חוקרים התקדמות ניכרת בתחום המחקר ההיסטורי של השואה בשטחי בלגיה.

דנמרק

אחד הפרקים המשמעותיים ביותר בספר שלפנינו הוא מאמר של סופי באק (Bak), מהספרייה המלכותית בקופנהגן, על הדילמות של שיתוף הפעולה עם הגרמנים בדנמרק, מדינה שעד למלחמה הקפידה לשמור על ניטרליות. דנמרק הייתה המדינה היחידה שהצליחה לקיים משטר דמוקרטי ועצמאי, ולו גם באורח חלקי, מתחילת הכיבוש הגרמני באפריל 1940 ועד סוף אוגוסט 1943, כאשר נטל הצבא הגרמני את השלטון לידי וגרם להתפטרות הממשלה והפרלמנט ובידודו של המלך כריטיאן העשירי הפופולרי. יותר מכל מדינה אירופית אחרת שנכבשה בידי הגרמנים שמורה דנמרק בזיכרון ההיסטורי היהודי בזכות העובדה, שכמעט כל אוכלוסייתה היהודית (למעלה מ-7,000 נפש שהיו למעלה מ-95 אחוזים ממנה) ניצלה מגירוש ונשארה בחיים, בין היתר בזכות עזרתם של דנים רבים. בין התנאים האובייקטיביים שאפשרו זאת היה מנינם הקטן של יהודי דנמרק ומיעוט הפליטים היהודים שהגיעו אליה בשנים שלפני המלחמה (1,500 לעומת 22 אלף בהולנד) וקרבתה הגאוגרפית אל שבדיה הניטרלית, שבמחצית השנייה של שנת 1943 כבר גילתה פחות אהדה לגרמניה מאשר בתחילת המלחמה.

בהיסטוריוגרפיה ובשיח הציבורי על אודות הצלת יהודי דנמרק היה נהוג לייחס חשיבות רבה לתרומתו של מומחה הספנות שליד השגרירות הגרמנית בקופנהגן, גאורג דוקוויץ (Duckwitz), שהתמנה שלושים שנה מאוחר יותר לשגריר של מערב גרמניה בדנמרק. בשנת 1986 ביקשה ההיסטוריונית טטיאנה ברוסטין-ברנשטיין (Brustin-Bernstein) להמעיט בחלקו ולהזכיר את קשריו כחבר במפלגה הנאצית עם שירות הריגול הגרמני, אך דוקוויץ נשאר בתמונה גם בשבועות המכריעים בסתיו 1943 כעוזרו של ורנר בסט (Best), שכיהן מנובמבר 1942 עד סוף המלחמה כמיופה כוח של הרייך השלישי בדנמרק. על מדיניותו הפתלתלה של בסט, מבכירי הס"ס וממקורבי הימלר, אנטישמי ותיק מהאסכולה ה"פולקית" (völkisch), שקיווה לשלב את המדינה הצפונית הקטנה בתחום ההשפעה הגרמני (וראו הביוגרפיה שהקדיש לו ההיסטוריון אולריך הרברט [Herbert] בשנת 1996), ניטש במשך שנים ויכוח בקרב היסטוריונים דנים. על

המורכבות של בסט עמדה עוד בשנת 1966 ההיסטוריונית הישראלית לני יחיל (Yahil), שהוקירה גם את פועלו של דוקוויץ: בסט היה, מצד אחד, בין יוזמי הפשיטה על יהודי דנמרק בסתיו 1943 כדי לחזק את מעמדו בברלין, אך מצד אחר, הוא רצה להימנע מהתנגשות עם האוכלוסייה הדנית בגלל "הפתרון הסופי". למעשה, הוא והצבא הגרמני לא היו מעוניינים במיוחד בהצלחת הפשיטה. דוקוויץ הדליף מראש את המועד הצפוי של הפשיטה ועזר בכך ליהודים המפוחדים להתארגן לבריחה בסירות וספינות דיג, שפינו במשך שלושה שבועות באוקטובר 1943 למעלה מ-7,000 יהודים מדנמרק לשבדיה, חלקם תמורת תשלום נאה. אפילו אותם 500 יהודים בקירוב, שנתפסו על-ידי המשטרה הגרמנית, זכו בגטו טרזיינשטדט בתנאים נוחים באופן יחסי ולא שולחו לאושוויץ. כך הייתה דנמרק לנקייה מיהודים (judenrein), ללא גירוש האוכלוסייה היהודית להשמדה. המועצה של מנהלי המשרדים הממשלתיים, שהוסיפה לתפקד גם אחרי התפטרות הממשלה, העלתה תחילה הצעה לעצור את כל היהודים "לשם הגנתם" על-ידי המשטרה הדנית, אך הגרמנים לא קיבלו הצעה זו. היסטוריונים דניים ראו בה הוכחה נוספת למוגבלות של עובדי המדינה, שהיו מושפעים ממסורות שמרניות ביורוקרטיות – תופעה שהייתה אופיינית גם למדינות כבושות אחרות באירופה בימי המלחמה.

סופי באק מונה שלושה מושגים בהקשר של המדיניות הדנית בעת הכיבוש הגרמני. את המושג "שיתוף הפעולה הדני" טבע כבר בשנת 1979 הנס קירכהוף (Kirchhoff) שטען, כי המדיניות הדנית הייתה דומה מכמה בחינות לזו של הולנד, נורבגיה וצרפת של וישי. המושג השני, "משא ומתן", היה מקובל על שני הדורות הראשונים של ההיסטוריונים אחרי המלחמה, שביקשו לתקן את הרושם, כי הפוליטיקאים שנהגו לפיו היו פרו-גרמנים ובוגדנים. בשנים האחרונות, כאשר מוקד המחקר נע מתולדותיה של תנועת ההתנגדות להיבטים מחמיאים פחות של דנמרק בימי המלחמה, וממצאים חדשים אפשרו להיסטוריונים להגיע לתובנות חדשות לגבי הדילמות בימי הכיבוש, נטו רובם להשתמש במושג "מדיניות קואופרציה" (שיתוף פעולה, אך במשמעות חמורה פחות מ"קולבורציה"), שהדגישה את האופי הוולונטרי של הקואופרציה מצד הדנים. מדיניות זו תאמה אמנם את השאיפה הגרמנית לטווח ארוך לספח את דנמרק למרחב ההשפעה של "גרמניה הגדולה", אך היא אף העניקה לממשלה הדנית חופש פעולה מסוים ואפשרה לגרמנים להפגין איפוק. ההגנה על קיום הקהילה היהודית בדנמרק היה אחד ההישגים הבולטים של מדיניות זו, אולם גם למדיניות הקואופרציה היה מחיר מוסרי. ואכן, במלאת 60 שנה לסיום "מדיניות הקואופרציה" הדנית (בסוף אוגוסט 1943) הסתייג מי שכיהן אז כראש ממשלת דנמרק, אנדרס פוג ראסמוסן (Rasmussen), ממה שהגדיר "כמשגה פוליטי

ומוסרי". ראוי לציין, כי למעט הקומוניסטים, שקיומם נאסר על-פי חוק ושהיו פעילים בעיקר במחתרת, נקטו דווקא השמרנים את הקו האנטי-גרמני ביותר בקרב המפלגות שהיו מיוצגות בפרלמנט הדני עד להפסקת פעילותן. לעומת זאת, המדינאים הסוציאלי-דמוקרטים המתונים תמכו "במדיניות הקואופרציה", ועם התגברות ההתנגדות נפער הפער בינם לבין רבבות חבריהם.

זאת ועוד, אם עד לשנות התשעים לא הרבו ההיסטוריונים הדנים לחלוק על המסורת העממית לגבי הצלת היהודים, הרי באחרונה גברה המחלוקת בין החוקרים הביקורתיים לבין התפישה ההרואית-הרומנטית. מול אידאליזם, שפסל את "מדיניות הקואופרציה", יש שהזכירו, כי רדיפת היהודים בדנמרק לא הייתה יעד מועדף בעיני גרמניה בזכות אותה קואופרציה; וכי היו גם נקודות תורפה בהתנהגות הדנית, כגון זו של עובדי הרכבות, שעמדו מהצד בעת הגירוש הברוטלי של מאות יהודים בקרונות משא, ואפילו בהתנהלות של משמר החופים הדני, שלרוב שיתף פעולה עם הגרמנים, אם כי במקרים אחרים עזר למבצע ההצלה. מחברת המאמר ממליצה אפוא בסיכום לנקוט תפישה גמישה וראליסטית בנוגע להצלת יהודי דנמרק באוקטובר 1943, במקום ההצהרות הרגשניות בדבר "הרוח הלאומית" ו"לוחמי חירות הרואיים".

נורבגיה

בנורבגיה הנציח הפשיסט האנטישמי וידקון קוויזלינג (Quisling) את שמו כסמל של שיתוף פעולה בוגדני. עימות עם הפועלים, השפל הכלכלי בראשית שנות השלושים והפחד מפני הקומוניזם, שימשו בסיס למפלגתו החדשה. אך אף שזו לא הצליחה בבחירות לפני המלחמה, הפכה האנטישמיות לרכיב חיוני במצע. הגרמנים קיוו להשתלט גם על נורבגיה, כמו על דנמרק, בלי מלחמה, אבל תקוותם זו לא התגשמה, ובצפון נורבגיה נמשכו הקרבות עוד חודשיים. מתוך הנחה, כי גם לנורבגיה כמדינה צפונית-ארית מגיע מקום טבעי בתחום השליטה של "גרמניה הגדולה" ואירופה הגרמנית, נתמנה באוסלו מיופה-כוח גרמני, יוזף טרבוון (Terboven), שלא שש למינויו של קוויזלינג, הלא-אהוד בציבור הנורבגי, לראש ממשלה בשנת 1942. בהעדר ממשלה חוקית ומלך, שנמלטו עוד בקיץ 1940 ללונדון, ניסה קוויזלינג בעזרת תומכיו במפלגה הנאצית בברלין לבצע נאציפיקציה של בתי-הספר ושל הכנסייה הלותרנית ולהקים מוסדות קורפורטיביים בנוסח איטליה הפשיסטית, אך יוזמות אלו לא זכו לתמיכת האוכלוסייה. עוד לפני מינויו הרשמי של קוויזלינג הורתה המשטרה הנורבגית על רישום כולל של התושבים, ולאחר מכן נאסרה כניסת היהודים לנורבגיה (בהתאם לחוק משנת 1814 שבוטל בשנת 1851) והוחרם כל הרכוש היהודי. לבעלי "דם יהודי" צורפו גם יהודים למחצה ולרביע. בסך הכול שולחו להשמדה 712 יהודים מנורבגיה,

אך בזכות קרבתו של הגבול השבדי ניצל לפחות מספר דומה של יהודים שחצו את הגבול, בעיקר בעזרת המחתרת האנטי-נאצית.

ביורטה ברולנד (Bruland), המנהל המדעי של המוזאון היהודי באוסלו, מזכיר בסקירתו (השטחית למדי), כי אחרי המלחמה בלטה מגמה להשכיח את העובדה, שהמשטרה הנורבגית הייתה גורם ראשון במעלה בנקיטת צעדים נגד היהודים ואילו חלקם של הגרמנים במחטפים ובמעצרים באוסלו היה מינימלי. גם גירוש היהודים זכה אחרי המלחמה לתשומת-לב מועטת בלבד. רק בשנות השמונים דן הקרימינולוג פר אולק יוהאנסן (Johansen) במדיניות הנורבגית הקשוחה ביחס לפליטים יהודים בשנות השלושים והצביע על הקשר בין החשש מפני הפליטים, ובעיקר פליטים יהודים, מצד הביורוקרטיה הנורבגית לבין שיתוף הפעולה מצד המשטרה עם הגרמנים במלחמה. לדברי ברולנד, כמה פרסומים של היסטוריונים יהודים, כגון אוסקר מנדלסון (Mendelsohn) וסמואל אברהמסן (Abrahamsen), לא השפיעו במיוחד על השיח המדעי שכן הם לא נמנו עם הממסד האקדמי. רק בשנות התשעים הקימה ממשלת נורבגיה ועדת חקירה בדבר החרמת הרכוש היהודי בתקופת שלטונו של קוויזלינג, לרבות חלוקתו בין חברי מפלגתו וחיילים שהתנדבו למלחמה יחד עם הגרמנים בחזית במזרחית, ולבחינת האפשרויות להחזרתו של הרכוש היהודי.

הונגריה ורומניה

הדיון הציבורי אחרי השואה בשאלת משתפי הפעולה עם גרמניה הנאצית יש בו עניין מיוחד בנוגע לשתי מדינות קומוניסטיות לשעבר, שהיו במשך רוב שנות המלחמה בעלות ברית של גרמניה, אך למרות הרציחות והגירושים להשמדה נותרו בהן מיעוטים יהודים גדולים באופן יחסי – כ־300 אלף ברומניה, שרובם הגדול עלו מאז לארץ, ופחות מ־200 אלף בהונגריה, שבה מתגוררים כיום למעלה מ־100 אלף יהודים. הונגריה, כשותפה לממלכה האוסטרו-הונגרית עד תום מלחמת העולם הראשונה, הייתה המדינה האירופית שבה זכו היהודים מאז האמנציפציה בשנת 1867 להישגים גדולים במיוחד בתחום המעמד החברתי, הכלכלי וגם הפוליטי, וחרף האפלייה האנטישמית הגוברת מתחילת שנות העשרים והחקיקה האנטי-יהודית, החזיקו מעמד עד לכיבוש הונגריה על-ידי הצבא הגרמני במרס 1944. רומניה, לעומת זאת, שאוכלוסייתה היהודית גדלה עד סוף המאה התשע-עשרה ואחר-כך פחתה שוב בעקבות הגירה, נודעה כמדינה האנטישמית ביותר באירופה. למרות הדרישות לשוויון זכויות של כל התושבים בקונגרס ברלין בשנת 1878, ידעה הממשלה הרומנית להתחמק מהוראה זו, וכך קרה גם לגבי ההתחייבויות שהוטלו עליה בשלום פריס אחרי מלחמת העולם הראשונה.

רפאל ואגו (Vago) מאוניברסיטת תל-אביב סוקר במאמרו את הוויכוח הנטוש גם כיום בהונגריה בשאלת שיתוף הפעולה עם גרמניה הנאצית ואת המאבק על הזיכרון ההיסטורי ההונגרי בעידן הפוסט-קומוניסטי. הנושא קיבל משמעות חדשה אחרי שנת 1989, כאשר נפתח השיח בנוגע לטיבו של השחרור הסובייטי בשנת 1945, דהיינו ההתנהגות הקשוחה של הצבא האדום כלפי שבויי המלחמה ההונגרים, ריבוי מקרי השוד, האלימות ואונס הנשים. אחרי הניצחון של בעלות הברית בהונגריה נערכו בה משפטים נגד שרים בכירים שניהנו בתקופת המושל מיקלוש הורטי (Horthy) ונמצאו אשמים בפשעי מלחמה, אם כי הורטי עצמו לא הועמד לדין וניתן לו להגר לפורטוגל, שם מת בשנת 1957. בתקופה קצרה יחסית נידונו למוות ארבעה ראשי ממשלה לשעבר, סגן ראש ממשלה אחד וכמה שרים חשובים.

צעד ראשון במאבק על עיצוב זיכרון קולקטיבי פוסט-קומוניסטי וכתבת סיפור חדש של ההיסטוריה ההונגרית נעשה בשנת 1993 עם הקבורה מחדש של עצמות הורטי, שעמד בראש השלטון בהונגריה מאז דיכוי הממשלה הקומוניסטית קצרת הימים של בלה קון (Kun) ועד שנת 1944. מחאת הקהילה היהודית, שהורטי היה אחראי לסילוקה ההדרגתי מהחברה ההונגרית (אם כי בקיץ 1944 התערב כדי למנוע את חיסול היהודים שנותרו בבודפשט), נותרה ללא מענה. באותו זמן התנהלה גם מערכה למען עריכת משפט חוזר אחרי המוות לראש הממשלה האנטישמי והפרו-גרמני לאסלו ברדושי (Bardossy), שהכריז בעת כהונתו בתחילת שנות הארבעים מלחמה על ברית-המועצות, אנגליה וארצות-הברית, וכן ניטשה מחלוקת בשאלה של הצבת אנדרטה לזכרו של פאל טלקי (Teleki), ראש הממשלה שכבר בשנת 1921 יזם את הגבלת מספרם של סטודנטים יהודים באוניברסיטאות, ובתקופת כהונתו השנייה, בשנים 1939-1941, נטל חלק בניסוח החוקים האנטי-יהודיים הקיצוניים יותר. לעומת הנצחתם של משתפי הפעולה, הועלם זכרם של המעטים, שהוכרו על-ידי המשטר הקומוניסטי כלוחמים אנטי-נאציים – כל זאת, כחלק מהמסע הלאומני למחוק כל זכר להאדרה של הקומוניזם.

בשנת 2004, 60 שנה אחרי השמדת שלושה רבעים מהאוכלוסייה היהודית בהונגריה, קיבלה ממשלת השמאל (הסוציאליסטים, ובהם קומוניסטים לשעבר ושותפיהם) את מלוא האחריות לרצח 600 אלף מאזרחי המדינה היהודים. אולם הימין השמרני (שחזר בינתיים לשלטון) אינו שותף להבעת חרטה כזאת; הוא מוסיף להתמקד בפשעי המשטר הקומוניסטי וב"טרגדיה" של המדינאים ההונגרים האנטישמים בעידן הטרור-קומוניסטי ומסרב לדון באחריותה של הונגריה לגורל היהודים בשואה. ואגו אף מדגיש, שהשואה בהונגריה לא הייתה רק תוצאה של צעדים פוליטיים, חברתיים וכלכליים שננקטו בתנאי מלחמה,

אלא תהליך שהחל מוקדם יותר, כאשר החברה ההונגרית כולה נסחפה בנחשול גואה של קיצוניות ואנטישמיות, והאמינה שצריך לסלק את היהודים מקרב האומה. אפשר להוסיף על כך, כי לא "הטרור האדום" קצר הימים שחוסל על-ידי "טרור לבן" אכזרי ממנו בהרבה, ואף לא הטרואומה של חוזה טריאנון (Trianon) משנת 1920, שבו איבדה הונגריה כ-72 אחוזים משטחה, 64 אחוזים מאוכלוסייתה ו-31 אחוזים מאזרחיה המאגיאירים, אינם יכולים להצדיק את השואה שהמיטה הונגריה על אזרחיה היהודים.

ההיסטוריון מיכאל שפיר (Shafir) מאוניברסיטת קלוז' (Cluj) סוקר בפרוטרוט את דרכה הפתלתלה של רומניה בשיתוף הפעולה עם גרמניה הנאצית. למעלה מ-200 אלף יהודים נספו במעשי רצח ופוגרומים וגירוש יהודים מצפון בוקובינה ובסרביה לטרנסניסטריה; לעומת זאת, ניצלו כמעט כל יהודי מולדביה, ואלאכיה ודרום טרנסילבניה: למרות לחץ הגרמנים להסגיר אותם לידים, סירב שליט רומניה המרשל יון אנטונסקו (Antonescu) להיענות לדרישתם, כנראה בעקבות הצלחת הסובייטים בסטלינגרד, נחיתת הצבאות של מעצמות המערב בצפון-אפריקה וחששותיו של אנטונסקו מפני ניצחון של בעלות הברית על מדינות הציר. באוגוסט 1944 הודח אנטונסקו על-ידי המלך הצעיר מיכאל הראשון בעצה אחת עם נציגי המפלגות האנטי-פאשיסטיות הוותיקות ונעצר. בספטמבר 1944 נטשו הרומנים את בעלי בריתם הגרמנים והצטרפו למלחמה נגדם.

עוד לפני סיום המלחמה באירופה הוקמו ברומניה, לפי הוראת המלך, שני בתי-משפט מיוחדים שנועדו להעמדתם לדין של פושעי מלחמה, האחד בקלוז', עסק בעיקר בפשעי השלטונות ההונגריים בצפון טרנסילבניה שהוחזרה בינתיים לרומניה, והאחר בבודפשט, גזר, בין השאר, עונש מוות על יון אנטונסקו וכמה מחברי ממשלתו, וכן על מפקד הז'נדרמריה ומושל טרנסניסטריה. הפשעים נגד היהודים תפסו מקום קטן באופן יחסי בכתיבי האישום ובדיוני בתי-המשפט. אנטונסקו אף ניסה להתגונן בטענה, שהגירוש לטרנסניסטריה נועד להציל את "היהודים הפרו-קומוניסטים" מפני זעם האוכלוסייה והטבח שתכננו אנשי "משמר הברזל" הקיצוני יחד עם הגרמנים. בשנות החמישים הצביע המנהיג הקומוניסטי גאורגה גאורגיו דז' (Gheorghiu Dej) על ההבדל בין יהודים שלא עשו דבר להגנתם לבין הקומוניסטים שלחמו בחירוף נפש נגד משטרו של אנטונסקו. עם התרחקות רומניה מברית-המועצות וטיפוח הלאומיות הרומנית תחת משטרו של ניקולה צ'אושסקו (Ceausescu) בשנים 1965-1989 חל מפנה לטובה בהערכת דמותו של אנטונסקו. נאמר עליו, שנהג ביהודים באורח אנושי ואף הגן עליהם מפני היטלר בסירובו לשלוח אותם לתאי הגזים, וכי הצעדים האנטישמיים של

הרעים" של מנהיגי עמם כ"טרגדיה קולקטיבית בהיסטוריה שלנו".

החוקרת גילה פאטרן (Faturan), שסקרה את השואה ושיתוף הפעולה עם הנאצים בסלובקיה, סבורה, כי למרות הצהרות של ראשי המדינה בפורומים יהודיים וישראלים, רוב החברה הסלובקית טרם התמודדה עם חלקה בטרגדיה של הקהילה היהודית. אחד הקשיים נעוץ בקשר שבין השמדת היהודים לחלקו של טיסו בשעה שהוביל את העם הסלובקי בצעדים הראשונים לעצמאות. לכך מתווסף מעמדה המרכזי של הדת הקתולית בארץ זו, וטיסו, שהיה כומר קתולי והוצא להורג אחרי המלחמה, נחשב בעיני סלובקים רבים לקדוש מעונה.

לבד מדברי ההקדמה של העורך שטאובר, ישנם בכרך פרקים נוספים על הוויכוח המתמשך בשאלת משתפי הפעולה בצרפת של וישי (מאת אליין מישל [Michel]), מאמר מאלף על זיכרון השואה בפולין הפוסט־קומוניסטית (מאת לורנס ויינבאום [Weinbaum]), היבטים בהיסטוריוגרפיה של חקר שיתוף הפעולה באוקראינה (מאת אנטולי פודולסקי [Podolsky]), שלילה והכחשה באתוס של תנועת הרזיסטנס באיטליה אחרי המלחמה (מאת מנואלה קונסוני [Consonni]) ומורשת של שיתוף פעולה עממי עם הגרמנים בארצות הבלטיות (מאת יצחק ארד [Arad]), ארצות שמתוך הגנה על עברן האפל יצאו באחרונה במתקפה נגד הייחוד של השואה היהודית ולמען השוואת פשעיהם של המשטרים הקומוניסטיים עם אלה של הנאצים. במאסף מתפרסם גם מאמרו של ד"ר אנדרו אפוסטולו (Apostolou), המשווה בין אדישות התושבים היוונים בסלוניקי לגירוש ולהשמדה של כמעט כל יהודי העיר לבין הצלתם של אלפי יהודים יוונים באתונה וביישובים קטנים במרכז יוון.

אוסף המאמרים הזה, בעריכתו של רוני שטאובר, מביא אפוא סקירות וניתוחים של האופן שבו מתמודדים כיום בכל הארצות, שמצאו עצמן תחת כיבוש גרמני, עם העובדה שאזרחיהן או שליטיהן שיתפו פעולה במידה זו או אחרת עם הנאצים במדיניות של רדיפת היהודים וגירושם למחנות השמדה. נראה כי בסוף העשור השביעי אחרי השואה הנושא מעורר עניין רב יותר מכפי שהיה אפשר להעלות על הדעת בעשורים קודמים, שהיו סמוכים יותר בזמן לג'נוסייד שחוללו הגרמנים.

ממשלתו לא נבעו מתוך קריטריונים פוליטיים־אתניים כמו בגרמניה, אלא הם היו אמצעים צבאיים של הגנה עצמית בתנאי מלחמה. טיהור שמו של אנטונסקו צבר תאוצה בעידן הפוסט־קומוניסטי, כאשר 25 רחובות במדינה נקראו על שמו. כן נעשו מאמצים לטיהור שמו של פושעי מלחמה אחרים שנידונו במשפטים לאחר המלחמה. עם זאת, נמשכה המגמה להטיל את עיקר האחריות לרדיפת היהודים על הגרמנים ועל אנשי "משמר הברזל" ולא על כוחות הצבא הרומני.

סלובקיה

הגירוש המקיף של היהודים מסלובקיה – שכנתה הצפונית של הונגריה, שזכתה לעצמאות עם פירוק צ'כוסלובקיה והפיכת בוהמיה ומורביה לפרוטקטורט גרמני בשנת 1940 – התרחש במועד מוקדם באופן יחסי, במרס 1942. לאחר ששלושה רבעים מתושביה היהודים נשלחו למחנות השמדה, בעיקר לאושוויץ, חלה הפסקה עד לגירושם של רוב הנוותרים אחרי דיכוי ההתקוממות הלאומית במזרח סלובקיה, שבה השתתפו ונהרגו גם כמה אלפי יהודים בידי הגרמנים. אחרי המלחמה פעלו תחילה בסלובקיה, שחזרה להיות עד שנת 1993 חלק מצ'כוסלובקיה, שתי מפלגות – הדמוקרטיות שהעריצו את הנשיא הקתולי יוזף טיסו (Tiso), שעמד בראש סלובקיה העצמאית, והקומוניסטים שפרטו על נימות האיבה לפשיזם וגילו אהדה ליהודים שניצלו. אמנם הפחד של האוכלוסייה מפני הצורך להחזיר ליהודים את רכושם הגביר את הרגשות האנטישמיים בקרבה, אלא שתפישתו של השלטון בצ'כוסלובקיה כולה על־ידי הקומוניסטים בשנת 1948 ממילא עיכבה החזרת רכוש כלשהו במשך שנים רבות.

השואה היהודית נדונה, בין השאר, במשפטים שנערכו למדינאים סלובקים שהוכרוזו פושעי מלחמה, ובעיקר במשפטו של הנשיא לשעבר טיסו, שאחריותו העליונה לגירוש היהודים להשמדה מילאה תפקיד לא־מבוטל בהרשתתו. אולם העמדה הפרו־יהודית של הקומוניסטים הצ'כוסלובקים לא האריכה ימים. עוד בטרם סולק "מסך הברזל" נשמע ביטוי ראשון של הבעת צער על רצח של קרוב ל־60 אלף יהודי סלובקיה מחוגי מהגרים סלובקים ב"קונגרס העולמי הסלובקי", אך תוך התעלמות מייחודה של השואה היהודית. הצהרה נוחה יותר מבחינה יהודית פרסמו 24 "פורשים" סלובקים, שוללי המשטר הקומוניסטי, בברטיסלאבה בסתיו 1987, כאשר הגדירו את "מעשיהם